

مقدمه:

کسانی که با تاریخ فرهنگ اسلامی آشنایی دارند از شکل گیری سه جریان مهم فکری: متکلمان، حکیمان و عارفان به خوبی آگاه اند. این سه جریان در طول حیات فرهنگ اسلامی سه نوع نگرش فکری را پدید آورده و از منظر خاص خود به جهان هستی نگریسته اند. اهل کلام دفاع از دیانت را با بهره گیری از ابزارهای گوناگون اصل مسلم خود می انگاشتند. حکما خود را همواره پیرو عقل دانسته و پیروی از عقل و لوازم آن را تنها راه ممکن برای رسیدن به معرفت هستی می دانستند. در این میان اهل عرفان گاه نگرشی کاملاً متفاوت با دو جریان سابق ابراز می کردند، چرا که ادراک حقایق را با هیچ ابزاری میسر ندانسته و تنها راه رسیدن به حقایق هستی را شهود آن حقایق می دانستند. با تأملی بر مبانی این سه جریان مهم فکری می توان دریافت که درک هستی از افق خاص هر یک از این جریانها موجب پیدایش نتایجی متفاوت می شود. برای نمونه می توان به جریان فکری اشاعره اشاره کرد. این جریان که خود را در سنگر دفاع از شریعت قرار می داد پیروی کامل از احکام عقلی را بر خود لازم ندانسته و تنها احکامی را که به نوعی در اثبات عقاید دینی به آنها کمک می نمود، می پذیرفت، هر چند که آن احکام هیچ گاه در متن شریعت تصریح نشده باشد. مانند: قبول جوهر فرد یا جزء لایتجزی، اثبات زمان موهوم و قول به خلأ (برای ملاحظه بیشتر، بنگرید به: ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام).

یادآوری این نکته ضروری به نظر می رسد که پذیرش مبانی هر یک از این جریانها و نتایج متفاوتی که پدید می آورند در طول تاریخ فرهنگ اسلامی باعث نزاع و کشمکشهای گوناگون شده است.

بیشتر، حکیم معاصر دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی، در سه گانه نخست خود ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام عمده ترین مناظرات فکری میان متکلمان و حکیمان را مورد بحث و بررسی قرار داده اند که این سه گانه برای درک بهتر مناسبات میان اندیشه های دو جریان متکلمان و حکیمان بسیار سودمند است. در سه گانه ای دیگر با عنوان دفتر عقل و آیت عشق بررسی مناسبات میان اندیشه های دو جریان مهم حکیمان و عارفان در نظر نویسنده کتاب است که اینک نخستین جلد این سه گانه که از جهاتی مهم تر از اثر پیشین ایشان است برای علاقه مندان به این حوزه فکری عرضه شده است.

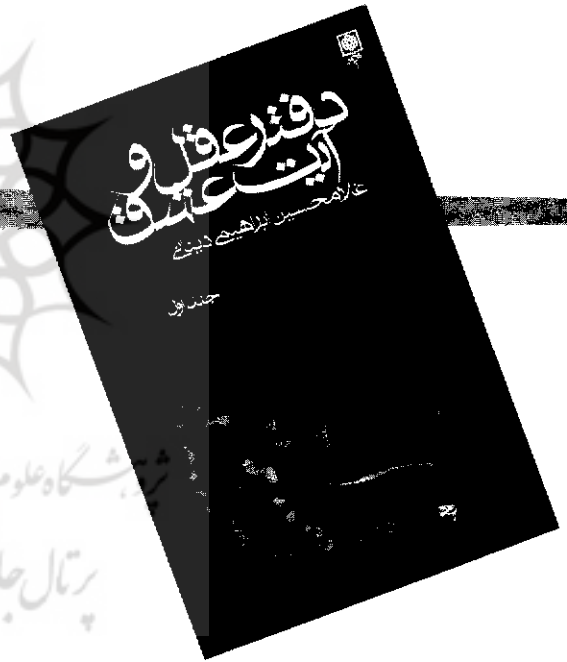
نگارنده این سطور در نظر دارد تا ضمن برشمردن ویژگیهای جلد نخست دفتر عقل و آیت عشق به این دو پرسش نیز پاسخ دهد: ۱. این کتاب چه مباحثی را طرح و تبیین کرده است؟ ۲. این کتاب راهگشای چه مسأله ای در عرصه اندیشه امروز ماست؟

الف - طرح مسئله:

نزاع میان حکیمان و عارفان در باب تقدم و اولویت عقل و عشق سابقه ای دیرینه دارد که در آثار مکتوب این بزرگان انعکاس یافته است. اهل حکمت افزون بر استدلالهای خود، شواهدی از روایات اهل بیت (ع) مبنی بر نخستین صادر و مخلوق بودن عقل ذکر می کنند. اهل عرفان نیز افزون بر مکاشفات خود با استناد به برخی آیات و روایات گوهر هستی را عشق می دانند.

ب - زمینه پیدایش:

هنگامی که اختلاف در مراتب ادراک و تفاوت میان افق نگاه در

• دفتر عقل و آیت عشق

• دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی

• انتشارات طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۰

عقل و عشق اگر چه در آغاز امر، نوعی اختلاف و تقابل دیده می شود ولی در پایان کار و نهایت امر این اختلاف و تقابل از میان برداشته می شود و این دو امر اساسی با یکدیگر هماهنگ می شوند. نویسنده کتاب همچنین گواه روشنی بر گفتار خود یادآور می شود: اتحاد و هماهنگی عقل و عشق در مراحل عالیّه که شخص پیغمبر (ص) کامل ترین نمونه آن است یک امر پنهان و پوشیده نیست، بلکه این اتحاد و هماهنگی در کلام خداوند که به عنوان وحی بر قلب حضرت ختمی مرتبت نازل شده نیز به نوعی انعکاس یافته است. نویسنده کتاب بر این نکته تأکید می کند که عاشق ترین اشخاص نسبت به حق تبارک و تعالی، عاقل ترین افراد نیز هست. (دفتر عقل و آیت عشق، صص ۱۹ و ۲۰).

ویژگیهای کتاب:

اگر چه ویژگی اصلی کتاب این است که در زمره کتب فلسفی قرار می گیرد با وجود این، نگارنده این سطور می کوشد تا دیگر ویژگیهای این کتاب را نیز برشمارد:

اندکشن تاریخی:

بی تردید، نگاه تاریخی به چگونگی ظهور و پیدایش مسائلی که در زمره مباحث فکری قرار می گیرند ما را در فهم بهتر آن مسایل و میزان تأثیرگذاری آنها بر فرهنگ اسلامی کمک می کند. نویسنده کتاب در ضمن بررسی مسایل فکری، اهمیت برخی مباحث را از منظر تاریخی مورد تأکید قرار داده اند که در اینجا به چند نمونه آن اشاره می شود:

تفسیر و تبیین مسایل هستی همواره در میان انسانها زمینه ساز نزاع اختلاف می شود، پس طرح این پرسش بیهوده نیست که چرا هنگام تبیین گوهر هستی که در زمره مهم ترین مسایل هستی به شمار می رود با نزاعهای فراوان روبه رو می شویم.

ج- پاسخ پیشینان:

با نگاهی تاریخی به کشمکشهایی که میان طرفداران عشق از یک سو و پیروان عقل از سوی دیگر روی داده است، می توان دریافت که گروهی جانب عشق را گرفته و به تقدم آن بر عقل باور داشته اند و گروهی نیز جانب عقل را گرفته و به تقدم آن بر عشق داد سخن داده اند.

د- پاسخی بدیع و متفاوت:

نویسنده کتاب دفتر عقل و آیت عشق بر این باور است که میان

الف - الهیات تنزیهی: این مسئله که به خداشناسی سلبی نیز موسوم است سابقه طرح آن به پلوتینوس (متولد ۲۰۳ میلادی) می‌رسد. در این شیوه خداشناسی، هرگونه سنخیت و مناسبت میان خالق و مخلوق انکار شده و خداوند از هرگونه صفت منزّه انگاشته می‌شود. از این نظریه نیز به تنزیه مطلق تعبیر می‌شود.

نویسنده کتاب، آرای برخی اندیشمندان را که روی مسئله تنزیه پروردگار تأکید کرده‌اند، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. این اندیشمندان عبارت‌اند از: ابویعقوب سجستانی (ص ۲۹۳)، ناصر خسرو (ص ۴۱۱) نجم‌الدین رازی، صائن‌الدین اصفهانی (ص ۷۱) و قاضی سعید قمی (ص ۲۹۵).

نویسنده کتاب، افزون بر بحث درباره الهیات تنزیهی نزد این اندیشمندان، نتایج و لوازم مترتب بر این شیوه خداشناسی را نیز برشمرده و یادآور شده‌اند که در دوره معاصر نیز گروهی به نظریه تنزیه مطلق گرایش داشته و در جریان فکری مکتب تفکیک فعالیت می‌کنند (ص ۲۹۵).

ب - مسئله دهر: کوشش برای تبیین نحوه ارتباط میان حادث و قدیم موجب پیدایش سه نظریه در میان اندیشمندان مسلمان شده است که این سه نظریه عبارت‌اند از: حدوث ذاتی، حدوث زمانی و حدوث منسوب است، چرا که وی نیز خود را مبدع این نظریه می‌داند (ص ۳۵۵). با وجود این، نویسنده کتاب ضمن پژوهشهای خود دریافته است که اصطلاح دهر و بررسی معنای آن از قدیم‌الایام مطرح بوده و به‌ویژه مورد توجه ابویعقوب سجستانی (ص ۳۲۸) و ناصر خسرو (ص ۳۵۵) قرار گرفته است. دهر، در نظر سجستانی همان چیزی است که با عقل امتداد می‌یابد و از آن جدا نخواهد بود. در نظر ناصر خسرو، دهر، بقای جوهر سرمدی است که همان عقل کلی است. در نظر میرداماد، دهر باطن زمان و ملکوت وقت است و به همین جهت تنها از طریق عقل می‌توان به معنی آن راه یافت.

ج - مسئله نفس‌الامر: اهمیت اصطلاح نفس‌الامر برای کسانی که با فلسفه اسلامی آشنایی دارند به خوبی روشن است. حکمای مسلمان در باب ملاک صدق قضایای ذهنیه مطابقت با نفس‌الامر را لازم دانسته‌اند. نویسنده کتاب، دریافته است که ابویعقوب سجستانی از نخستین کسانی است که اصطلاح نفس‌الامر را به همان معنایی که حکما در باب مناط صدق قضایا مراد می‌کنند استفاده کرده و در آثار خویش به کار برده است. (ص ۳۲۱)

د - مرغ سخنگو تمثیل نفس ناطقه: از دیرباز حکما نطق و شعور را از ویژگیهای نفس ناطقه دانسته و برای روح آدمی همچون مرغ سخنگو اعتبار قائل بوده‌اند. روح آدمی می‌تواند خود را از بدن مادی جدا کرده، در فضای نامحدود معنا پرواز کند. این مضمون در سراسر ادبیات ایرانی - اسلامی بازتاب یافته است.

برخی آثار مهم در این موضوع عبارت‌اند از: رساله الطیر ابن سینا، رساله صغیر سیمرغ سهروردی، منطق الطیر عطار، داستان طوطی و بازرگان مثنوی مولوی، تحفه العراقین خاقانی و برخی اشعار حافظ. (ص ۱۵۴ و ص ۱۵۵)

نویسنده کتاب بر این باور است که بیشتر کسانی که «مرغ سخنگو» را نماد نفس ناطقه دانسته و کیفیت سیر صعودی و نزولی آن را در نظر داشته‌اند به حکمت اشراق و مشرب عرفانی نزدیک بوده‌اند. سیمرغ که ترکیبی از «سنامرگا» (Saenomorgha) و به معنای پرند خورشید و مرغ منور است در السنه باستان مطرح بوده و در آثار عطار (ص ۱۵۵) و سهروردی (ص ۲۱۸) نیز به چشم می‌خورد که نوعی پیوند میان اندیشه‌های این اندیشمندان را با حکمت اشراقی ایران باستان آشکار می‌سازد.

۲- نگاهی تازه به مسایل مهم فلسفی و عرفانی:

ویژگی مهمی که می‌توان برای مسایل اساسی فکری برشمرد این است که گذشت ایام، غبار کهنگی را بر این مسایل نمی‌نشانند. نویسنده کتاب کوشیده است تا مسایلی که پیشتر نزد حکمای گذشته مطرح بوده با نگاهی تازه مورد ارزیابی قرار دهد. این ویژگی کتاب را شاید بتوان ناشی از طرح مسایل جدید معرفتی دانست. در اینجا برای نمونه دو مسئله مهم مطرح شده در کتاب یادآوری می‌شود:

الف - مسئله معرفت: بر کسانی که با تاریخ اندیشه در جهان اسلام آگاهی دارند پوشیده نیست که مسئله معرفت به‌طور مستقل در آثار حکمای مسلمان مطرح نشده است. با این حال این اندیشمندان در ضمن مباحث فلسفی و منطقی خود به جنبه‌های معرفت‌شناسی مباحث مابعدالطبیعی توجه کرده‌اند. نویسنده کتاب به مناسبت، برخی مباحث معرفت‌شناسی را نزد اندیشمندان مسلمان مورد توجه قرار داده است. یکی از مسایلی که حکیم معاصر دکتر ابراهیمی دینانی مورد بررسی قرار داده‌اند، بحث در باب فرایند استدلال و فکر است. پر واضح است که استدلال، نتیجه حرکت فکر و فعالیت اندیشه است و فکر در یک حرکت جهت‌دار به مبادی و اصول روی آورده و سپس از مبادی به مقصود و مراد خود توجه می‌کند. در این مسئله که نتیجه یک قیاس از مقدمات آن چگونه به دست می‌آید، سه نظریه وجود دارد: نظریه اندیشمندان معتزلی که مقدمات قیاس را تولیدکننده نتیجه می‌انگارند؛ نظریه اشاعره که رابطه میان مقدمات قیاس و نتیجه را صرفاً نوعی توالی و پی‌درپی بودن می‌دانند و نظریه حکمای مسلمان که مقدمات قیاس را نسبت به نتیجه آن از علل مُعدّه دانسته و بر این باورند که نفس ناطقه انسان پس از توجه به مقدمات آمادگی پیدا می‌کند تا صورت عقلی نتیجه از عالم غیب به آن افاضه گردد (ص ۱۲۱). در ادامه بحث نویسنده کتاب به بررسی سه نظریه در باب چگونگی افاضه نتیجه از جهان غیب برای نفس ناطقه می‌پردازد و چنین نتیجه می‌گیرد که آنچه حکمای مسلمان در باب تفکر و ادراک عقل در مراحل عالی آن ابراز داشته‌اند به موضع عرفا در این باب بسیار نزدیک است (ص ۱۲۴).

دکتر غلام‌ابراهیمی و سبب کتاب

وی درباره ذکر و فکر (ص ۱۴۹) و تزکیه (ص ۱۶۶)؛ خیام و نگاه خاص وی به مسایل زندگی انسان (ص ۲۳۵)؛ عامری و توجه وی به عقل و نفس (ص ۱۸۰)؛ ابوحنیفان توحیدی و نسبت میان دین و فلسفه در نظر وی (ص ۱۸۲)؛ غزالی و مراتب عالیه قرب در نظر وی (ص ۲۲۴)؛ ابویعقوب سجستانی و توجه وی به جایگاه جوهر هیولا (ص ۳۰۹)؛ ناصر خسرو و خلق لامن شیء یا ابداع (ص ۲۷۵) و علل پنج گانه (ص ۳۴۸) در نظر وی.

۴- نگرش مقایسه‌ای میان اندیشمندان مسلمان و متفکران غربی:

اگر چه تفکر در تاریخ و جغرافیای معینی ظهور می‌یابد، با این حال تفکر از چنان نیرویی برخوردار است که می‌تواند مرزهای تاریخی و جغرافیایی را درنوردد. موارد گوناگونی را در تاریخ تفکر بشری می‌توان مشاهده کرد که اندیشمندی با مبانی متفاوت به نتایجی دست یابد که در گوشه‌ای دیگر از جهان، اندیشمندی دیگر با اصولی متفاوت به همان نتایج رسیده است. توجه به نتایج مشابه تا حدودی می‌تواند ما را در فهم اندیشه‌های دو متفکر یاری رساند. برای نمونه، به سه مورد از موارد مشابهت در نتایجی که در این کتاب یادآوری شده، اشاره می‌شود:

الف - مسئله شک که در غزالی بیشتر جنبه هستی‌شناختی دارد و نزد دکارت و کانت از اهمیت معرفت‌شناسی برخوردار است. (ص ۲۱۱)

ب - معقول بودن آنچه موجود است و موجود بودن آنچه معقول است در نظر سجستانی و هگل. (ص ۲۸۶)

ج - تراژدی و توجه به مسایل زندگی انسان در نظر سوفوکلس و خیام. (ص ۲۲۲)

امید است این گزارش، چشم‌اندازی روشن برای خوانندگان محترم نمودار ساخته باشد.

ب - مسئله اسماء و صفات الهی: در قرآن کریم، تعلیم اسماء الهی به حضرت آدم خاطر نشان شده و عرفای عالی مقام نیز در آثار خود به تفصیل به این مسئله پرداخته‌اند و بر این باورند که ملاک فضیلت حضرت آدم بر فرشتگان «علم الاسماء» است. البته اهل معرفت، مراد از تعلیم اسماء را تعلیم حقایق امور دانسته‌اند. همان‌طور که انسان کامل، خلیفه خداوند به شمار می‌آید، پس ضرورت دارد جاودانگی صفات خداوند تبارک و تعالی بر خلیفه خداوند که مظهر تام او به شمار می‌رود نیز صادق باشد. نویسنده کتاب با تأمل بر اسماء و صفات الهی و تبیین سیر و سلوک انسان کامل در مراتب صعود و نزول، افقی تازه از این بحث مهم را در موارد گوناگون کتاب خود ارائه داده است. افزون بر تبیین معانی اسمهای: «واسع» و «علیم»، «حق»، «محیط»، (ص ۱۲)، «متکلم» (ص ۱۴)، «وارث» و «باعث» (ص ۱۲۸) «علیم» و «حکیم» و «خبیر» (ص ۱۴۹) نتایج و احکام مترتب بر اسماء و صفات الهی نیز در این کتاب برشمرده شده است: توقیفی بودن اسماء و صفات الهی (ص ۱۴۳)، معرفت به صفات ثبوتی و تنزیهی (ص ۷۴)، نصرت اسماء حق تبارک و تعالی (ص ۱۵۰) و تناکح اسماء و صفات الهی (ص ۳۲۳).

۳- نگاهی تازه به نظریات اندیشمندان گذشته:

بررسی آثار اندیشمندان مسلمان که در طول حیات فرهنگ اسلامی به نگارش درآورده‌اند افقی متفاوت برای درک هستی‌پیش روی ما می‌گذارد. بنابراین درک افق اندیشمندان پیشین تنها با اندیشیدن بر نظریات آنها میسر است. اندیشیدن اندیشه‌ها همواره مورد نظر دکتر ابراهیمی دینانی بوده است. در کتاب دفتر عقل و آیت عشق آرای برخی اندیشمندان مهم جهان اسلام مطرح شده و افق تازه‌ای را نسبت به آرای این اندیشمندان گشوده است. اندیشمندانی که آرای آنها به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته، عبارت‌اند از: فارابی و نظریه وی در باب وحی (ص ۳۸) و نبوت (ص ۱۴۰)؛ ابن سینا و نظریه